

Денис Чик

МОТИВ ІНЦЕСТУ В ПОВІСТІ Г. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА «ЛОЖНЫЕ ПОНЯТИЯ» ТА РОМАНІ М.Г. ЛЬЮЇСА «THE MONK: A ROMANCE»

У статті здійснено аналіз специфіки мотиву інцесту в повісті «Ложные понятия» Г. Квітки-Основ'яненка та романі «The Monk: A Romance» М.Г. Льюїса. З'ясовано, що сюжети цих творів підпорядковані архаїчному міфологічному промові про марність здобуття справжнього знання. Автор статті доходить висновку про те, що мотив інцесту між братом і сестрою в художній літературі, зокрема в літературі романтизму, має принципову відмінність від вираження традиційного Едіпового «сценарію».

Ключові слова: мотив, інцест, табу, християнство, антигерой.

У кримінальних прозових жанрах, як, зрештою, і у всіх інших, тією чи іншою мірою проявляються певні міфологеми та архетипи. Міфологічний мотив інцесту став одним із повторюваних елементів у кримінальних сюжетах фольклору та літературної прози (одразу зауважимо, що під кримінальною прозою розуміємо прозові твори, в центрі сюжету яких — злочин, його розкриття і аналіз мотивів злочинця) й тому доцільним був би його компаративний аналіз.

Цікавою постає інтерпретація та трансформація мотиву інцесту в романтичній повісті «Ложные понятия» (1840) Г. Квітки-Основ'яненка, яка хронологічно належить до пізнього етапу творчості письменника і є малодослідженою. Досі літературознавці наголошували здебільшого на пародіюванні автором надміру гіпертрофованих проявів пристрастей і почуттів, що було характерним для романтизму [9, 66], моралізаторському пафосі та «невмілому» зображенні соціального підґрунтя причин для суїциду головного героя [5, 289]. Архетипність мотиву інцесту (конкретніше — кровозмішення між двоюрідними братом і сестрою) у цьому творі не аналізувалася, як і не зверталася увага власне на інцестуальність. Як видається, мотив інцесту у повісті «Ложные понятия» варто зіставити з аналогічним в англійській прозі, зокрема із твором М.Г. Льюїса «The Monk: A Romance» (1796) — одним з найбільш скандально популярних готичних романів у Європі початку XIX ст. На відміну від повісті «Ложные понятия» Г. Квітки-Основ'яненка, аналізу особливостей сюжетотвірної функції мотиву інцесту в «The Monk: A Romance» присвячено низку робіт С. Блейкмора [11], Р. Перрі [13], Я. Сталя [16], Л. Мацапури [8] та ін.

Повість «Ложные понятия» Г. Квітки-Основ'яненка структурно поділена на дві частини, які представляють дві сюжетні лінії. Перша репрезентує історію нувориша Пантелеймона Стовбрия, який вирішує стати міщанином «Стовбиревським», для того щоб влитися у прошарок «високого» стану. Друга лінія, переплітаючись частково

з першою, розгортає трагічну історію племінника Стовбрия — Омелі, який прагне втілити у життя власну асоціальну філософію.

У Харкові початку 1830-х років часто траплялися так звані «романічні події» — самогубства від нещасного кохання, — які нібито були наслідком надмірного захоплення драмою «Підступність і кохання» Ф. Шиллера, «Стражданнями молодого Вертера» Й.В. Гете та ін. [2, 49–50]. Тож у повісті Г. Квітки-Основ'яненка жорстко, хоча і приховано, критикується така європейська молодіжна «мода», що була породжена сліпим наслідуванням смерті гетівського Вертера, а також епідемічне захоплення як оригінальними, так і перекладними мелодраматичними творами вертерівського штибу (так званий вертеризм, який О.Г. Білецький дотепно означив як «вертерівська інфлюенца» [3, 34]).

У романі «The Monk: A Romance» М.Г. Льюїса образ монаха Амброзіо, як і образ Омелі, спрямований на певну авторську компрометацію — цього разу не невиразної нігілістичної ідеології, а католицизму. Історія морального зубожіння ченця францисканського Ордену Братів Менших Капуцинів та його союзу з дияволом, вчинення тяжких злочинів та вбивства вимальовує своєрідний світ протиставлення чеснот і спокус у готичному дусі.

Шлях до падіння ченця починається з великої гордині: Амброзіо відчуває свою шалену популярність, адже є красномовним проповідником та знаним у Мадриді аскетом. Власну популярність він порівнює з поклонінням святому Франциску. Ця вищість над іншими, як зазначено у романі, призводить до краху стійкої системи християнських цінностей настоятеля. Якщо до свого тридцятиріччя він суворо дотримувався цноти, то після зустрічі з шанувальницею (насправді бісом) від гордині та марнославства він стрімко переходить до хтивості. Такий самий шлях від одних гріховних пристрастей до інших проходить і Омеля, який відчуває у собі покликання до реформаторської діяльності у суспільстві.

Через страх перед стратою на інквізиторській пласі чернець-клятвопорушник відрікається від Христа, але цим не рятує себе, а прирікає на жахливу смерть. Біс роз'яснює, що пихатість та гординя, яким потрібен був лише поштовх для розвитку, зробили його сліпою маріонеткою в руках інfernальних сил. Передостанній епізод "The Monk: A Romance" присвячений діалогу біса з ченцем: Амброзіо із жахом для себе з'ясовує, що весь цей час був жертвою підступів диявола і тепер його чекає страшна смерть. Натаку ж зустріч із дияволом натякає Г. Квітка-Основ'яненко, описуючи присмертні муки самовбивці Омелі, який раптово розуміє страхітливі наслідки своєї неправоти [6, 354].

На відміну від Амброзіо, Омеля керований не диявольськими силами, а власними оманиливими уявленнями. Юнак намагається відмовитися від усіх упереджень, які існують у суспільстві. Втім, на практиці ця боротьба виставляє його у сміхотворному світлі й доводить, що майбутній «реформатор» не бачить кінцевої цілі. Так, на кшталт героїв сентименталістських і романтичних романів, він дає нові імена своїм рідним, а себе вимагає називати «Емілем». Цікаво, що таке «переназвання» несе у тексті певне смислове навантаження й спрямоване супроти певної літературної моди в російській літературі. Настусю «переназано» Ніною, — очевидно, на честь однойменної героїні сентиментальної повісті «Темная роща, или Памятник нежности» П. Шалікова, в якій безталанний коханий Ніни зветься Ераст — таким ім'ям і Г. Квітка-Основ'яненко узагальнено та зневажливо називає іншого самовбивцю. Саме цим самогубцем неабияк захоплюється і Омеля-Еміль, адже вбачає у суїциді прояв незгоди із закостенілими соціальними нормами, що заперечують вільне кохання.

Іншою метою Еміля є викорінення всіх наявних тенденційностей — як моральних, так і релігійних. Свою систему виховання сестри Ніни він вибудовує на цитуванні та роз'ясненні улюблених літературних творів, в яких «...нарочно отыскивал места, где осмеивался порок, славилась добродетель — опровергал и отрицал старинные предрассудки, почитавшие пороком то, что ныне, по зрелом обсуждении настоящего, здравомыслящего поколения, нашли и признали верхом торжества над слабостями человеческими» [6, 346]. Можемо припустити, що Г. Квітка-Основ'яненко головну причину схильності Еміля до важкого гріха — інцесту — вбачав саме у французьких сентименталістських та романтичних романах, які той студював.

Чернець М.Г. Льюїса схожим чином намагається звабити Антонію. Її мати Ельвіра була твердо переконана, що вивчення Святого Письма у канонічному вигляді може погано вплинути на доньку, адже у ньому є чимало місць, які благопристойним дівчатам не варто читати (при цьому навіть іспанські лицарські романи видаються їй більш прийнятними). Тому вона переписує

Біблію, «перетворивши» її на коротшу, але більш допустиму з погляду моралі версію. Зауваживши це та скориставшись необізнаністю молодої дівчини, хтивий чернець «докладніше» тлумачить для юнки питання любові та, як і Еміль, неправильно трактує дружню приязнь Антонії на свою користь. Амброзіо послуговується певною системою «злої філософії», яка повинна спантеличити бідолашну дівчину та інспірувати зневіру у власних переконаннях, що ґрунтуються на моральних принципах і християнсько-пуританському вихованні [12, 210].

Недвозначно висловлюється щодо свого ставлення до християнства й Еміль, розмірковуючи про священнослужителів та догматів стосовно гріхопадіння і спасіння. Навіть помираючи, Омеля відмовляється від пропозиції лікаря повернутися і покаятися — конає у страшних муках, які письменник вважає покаранням та логічним наслідком його богоборства. Зображення спотвореного тіла самогубця також вказує на вкрай негативне авторське ставлення до його особи.

Перейдемо до особливостей авторської інтерпретації мотиву інцесту у повісті Г. Квітки-Основ'яненка та М.Г. Льюїса. Йдеться насамперед не про загально-абстрактну схему архетипного мотиву кровозмішення, а його окреслення в темі зваблення сестри братом та виконанні певних ролей (за В. Проппом, — дій головних персонажів) за схемою «заборона—порушення заборони через введення в оману жертви—покарання злочинця» у творах М.Г. Льюїса та Г. Квітки-Основ'яненка. Центральною функцією у цих текстах є табуйоване зваблення, образи брата-спокусника, який зважується на переступ соціальних норм, і підступно обманутої сестри-жертви.

Австрійський психоаналітик Отто Ранк пов'язав мотив кровозмішення між братом і сестрою з Едіповим комплексом, вважаючи це його відповідною модифікацією, вторинною за проявом і м'якшою за формою [14, 444]. У мистецтві вчений виокремив два основні різновиди цього мотиву. Перший передбачає дзеркальне відображення міфу про Едіпа — інцест здійснюється через незнання про наявність родинного зв'язку, а про кровну спорідненість стає відомо лише після вчинення гріховного акту. Другий різновид визначає не лише розуміння спорідненості, а й допускає сприйняття та можливість такого типу стосунків між братом і сестрою (Geschwisterinzest). Як приклад такого толерування О. Ранк наводить особистий досвід Й.В. Гете, відображений у драмі "Die Geschwister" [14, 519]. Як бачимо, трактування дослідником інцесту між братом і сестрою цілковито залежить від витлумачення Едіпового комплексу З. Фрейда.

С. Аверинцев у мотиві кровозмішення розрізняє два складники: мотив узурпації влади, поєднаний з мотивом оволодіння таємним знанням через здійснення забороненого законом

статевого зв'язку [1, 98]. Надзвичайне знання у результаті виявляється незнанням і призводить до самопокарання Едіпа — осліплення й втрати влади — й звернення до пошуку істини в іншому джерелі — внутрішньому світі. Мотив марності набуття справжнього знання є важливим для розуміння трансформацій «Едіпового сюжету» в досліджуваних творах. Так, цей мотив об'єднує дві, здавалося б, цілком різні історії Стовбиря та Омелі в повісті Г. Квітки-Основ'яненка. Знання, які отримує Омеля, за інших умов могли б бути використані з користю, але через відсутність розсудливості призводять до трагедії.

Незнання Амброзіо про власне походження (як і у міфі про Едіпа) призводить до вчинення злочинів. У романі "The Monk: A Romance" повністю реалізовано Едіпов сценарій у його інверсованій версії: Амброзіо гвалтує і вбиває рідну сестру Антонію, жорстоко умиє вбиває власну матір. Він програє також фаустівську гру з бісом, погодившись на звільнення з інквізиторської в'язничної камери в обмін на душу, але не зажадавши собі життя.

Полемізуючи із загальноприйнятими трактуваннями образу Едіпа, у тому числі й психоаналітичними, Р. Жирар розглядає покарання Едіпа у світлі власної антропологічної концепції як ритуальне жертвоприношення, адже воно виконує важливу катартичну функцію і є проявом колективної агресії до окремого індивіда. Інцест (явний чи символічний) має виправдовувати принесення в жертву в ритуалізованій формі всезагального насилля «офірного цапа», який повинен «заслужити» своє покарання [4, 143]. Спільнота зумисне прагне створити всі умови для того, щоб обраний не дотримав табуованого кровозмішення, і таким чином отримати можливість для засудження порушника. При цьому спостерігається взаємна зміна ролей жертви та гвалтівника. К. Леві-Стросс, аналізуючи міфи про інцест одного з тубільних південноамериканських народів, зауважив парадоксальну риторичну байдужість — ініціатор кровозмішення фігурує як жертва, а постраждалий покараний за намір помститися чи сам акт помсти [7, 81]. М.Г. Льюїс і Г. Квітка-Основ'яненко також «змушують» своїх персонажів-переступників табуованого інцесту заслужити покарання смертю. У процесі розгортання подій Амброзіо та Еміль здійснюють низку асоціальних проступків, щоб пізніше вчинити найбільший протисупільний злочин — інцест — і отримати заслужену кару.

Покарання злочинців у досліджуваних творах має глибоко символічне значення, адже йдеться не лише про окремі «приватні» випадки злодіянь, а про суспільне покарання за недотримання фундаментальної норми функціонування громади — порушення табу на інцест. Такого порушника Р. Жирар влучно називає винуватцем жертвовної «інцестуальної» кризи, бо зловмисник є водночас і винуватцем втрати засадничих відмінностей — матримоніальних правил [4, 152].

Спільним для обох творів є авторська вказівка на порушення християнського закону, про що вже йшлося вище. Носіями покарання в історично різних хронотопах — Іспанії часів інквізиції та українського губернського міста першої половини XIX ст. — виступають слідчі Святої Інквізиції та місцеві представники імперської влади відповідно. Зауважимо, що за авторським задумом події у згаданих творах описані «по гарячих слідах». М.Г. Льюїс не міг не знати, що на час написання роману іспанська інквізиція була все ще дієвою та могутньою самовладною організацією, яка виконувала функції світського й релігійного суду в інтересах католицької держави [15, 21]. Український письменник так само зауважує (цього разу із симпатією) релігійну ангажованість сучасної йому світської влади, яка у своїх діях взорується на християнські догмати.

Ми вже вказували вище, що мотив інцесту в досліджуваних творах реалізується через схему «заборона—порушення заборони через оману—покарання». Ця схема, у свою чергу, конкретизується у певних функціях, серед яких є і ті, що виокремив В. Пропп у чарівних казках, а саме: один з членів сім'ї подається з дому; на чужині він отримує надзвичайне й сакральне знання, яке у підсумку виявиться фатальним обманом: антагоніст намагається обдурити свою жертву, щоб оволодіти нею; жертва піддається обману і тим мимоволі допомагає ворогові; антагоніст завдає жертві шкоди; антагоніст перемагається у моральний чи фізичний спосіб (зовнішньою силою чи знищує себе сам) [10, 26–50]. У цій схемі відсутній власне герой, який би поборював антагоніста-шкідника у випробуваннях, що зауважуємо й у досліджуваних творах.

Отже, М.Г. Льюїс і Г. Квітка-Основ'яненко обстоюють етичну проблему людської слабкості, вразливості душі перед пристрастю та вродженою здатністю помилятися. Центральним мотивом їхніх творів є мотив злочинної пристрасті, який виступає і сюжетотвірним чинником: стрижнем сюжету тут є конфлікт між бажанням брата вдовольнити свою хіть і етично-соціальними та релігійними нормами, які накладають заборону на цей злочин. Ядром структури міфологічного мотиву інцесту є антигерой, котрий приречений на злочин супроти загально визнаних норм і законів. Типологічно сюжету роману "The Monk: A Romance" та повісті «Ложные понятия» підпорядковані архаїчному міфологічному мотиву набуття справжнього знання. Після інцесту або спроби його вчинення головні персонажі все ж приходять до усвідомлення самообману, що й призводить до їхньої загибелі. Можна висувати, що мотив інцесту між братом і сестрою в художній літературі, зокрема в літературі романтизму, має принципову відмінність від вираження традиційного Едіпового «сценарію» (вбивство батька й одруження з власною матір'ю), яка полягає в специфіці соціокультурної інтерпретації.

ДЖЕРЕЛА

1. Аверинцев С.С. К истолкованию символики мифа об Эдипе / С.С. Аверинцев // Античность и современность: к 80-летию Федора Александровича Петровского. — М. : Наука, 1972. — С. 90–102.
2. Барымов А. Харьковский Вертер : психологическо-юридический очерк из харьковской хроники начала 30-х гг. / А. Барымов // Киев. Старина. — К. : Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1883. — № 5. — С. 49–65.
3. Белецкий А.И. Об одной из очередных задач историко-литературной науки (Изучение истории читателя) / А.И. Белецкий // Избранные труды по теории литературы / под общей ред. Н.К. Гудзия. — М. : Просвещение, 1964. — С. 25–40.
4. Жирар Р. Насилие и священное / Р. Жирар. — Изд. 2-е, испр. ; пер. с фр. Г. Дашевского. — М. : Новое литературное обозрение, 2010. — 448 с.
5. Зубков С. Григорій Квітка-Основ'яненко: життя і творчість / С. Зубков. — К. : Дніпро, 1978. — 368 с.
6. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Ложные понятия / Г.Ф. Квітка-Основ'яненко // Збір. творів у 7 т. ; [ред. колегія : П.М. Федченко та ін.]. — К. : Наук. думка, 1978–1981. — Т. 4 : Прозові твори. — 1979. — С. 321–363.
7. Леви-Строс К. Мифологии : в 4 т. / К. Леви-Строс. — М. ; СПб. : Университетская книга, 1999–2007. — Т. 1 : Сырое и приготовленное. — 1999. — 406 с. — (Книга света).
8. Мацапура Л.В. Повесть Н.В. Гоголя «Страшная месть» и роман М.Г. Льюиса «Монах»: типологический аспект // Наукові записки Харків. нац. пед. ун-ту ім. Г.С. Сковороди, 2012. — Вип. 3 (1). — С. 107–114. — (Сер. «Літературознавство»).
9. Нахлік Є.К. Українська романтична проза 20–60-х років XIX ст. / Є.К. Нахлік. — К. : Наук. думка, 1988. — 320 с.
10. Пропп В.Я. Морфология волшебной сказки / В.Я. Пропп ; науч. ред., текстологич. комент. И.В. Пешкова. — М. : Лабиринт, 2001. — 192 с.
11. Blakemore S. Matthew Lewis's Black Mass: Sexual, Religious Inversion in the Monk / Steven Blakemore // Studies in the Novel. — Vol. 30, No. 4 (winter 1998). — P. 521–539.
12. Lewis M. The Monk [Електронний ресурс] / Matthew Lewis. — Режим доступу : <http://www.feedbooks.com/book/331/the-monk>
13. Perry R. Incest as the Meaning of the Gothic Novel / Ruth Perry // The Eighteenth Century. — Vol. 39, No. 3, Constructions of Incest in Restoration and Eighteenth-Century England (FALL 1998). — P. 261–278.
14. Rank O. Das Inzest-Motiv in Dichtung und Sage : Grundzüge einer Psychologie des dichterischen Schaffens / Otto Rank. — Leipzig ; Wien : F. Deuticke, 1912. — 685 s.
15. Rawlings H. The Spanish Inquisition / Helen Rawlings. — Malden, MA and Oxford : Blackwell Publishing Ltd, 2006. — 174 p. — (Historical Association studies).
16. Stahl J. M. Motivation and Perversion in Matthew Lewis' The Monk [Електронний ресурс] / Jan M. Stahl // Studies in Gothic Fiction. — Volume 1. Issue 2. — Zittaw Press, 2011. — P. 37–47. — Режим доступу : http://studyingothicfiction.weebly.com/uploads/2/2/8/8/22885250/sgf_oct_10.pdf

Чик Денис.

МОТИВ ИНЦЕСТА В ПОВЕСТИ Г. КВИТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКО «ЛОЖНЫЕ ПОНЯТИЯ» И РОМАНЕ М.Г. ЛЬЮИСА «THE MONK: A ROMANCE»

В статье проанализирован мотив инцеста в повести Г. Квитки-Основьяненко «Ложные понятия» и романе М.Г. Льюиса «The Monk: A Romance». Выяснено, что сюжеты этих произведений подчинены архаическому мифу о тщетности получения истинного знания. В статье сделан вывод о том, что мотив инцеста между братом и сестрой в художественной литературе, в частности в литературе романтизма, имеет принципиальное отличие от выражения традиционного Эдипова «сценария».

Ключевые слова: мотив, инцест, табу, христианство, антигерой.

Chyk Denys.

INCEST MOTIVE IN THE NOVELS «LOZHNYIE PONIATIIA» («FALSE NOTIONS») BY H. KVITKA-OSNOVIANENKO AND «THE MONK: A ROMANCE» BY M. LEWIS

The article analyzes the specifics of the incest motif in the novel «Lozhnyie poniatiia» («False Notions») by H. Kvitka-Osnovianenko and the novel «The Monk: A Romance» by M. G. Lewis. It has been found that the novel «The Monk: A Romance» and the story «False Notions» are subject to the archaic motif of futility of acquiring true knowledge. It is concluded that the motif of incest between brother and sister in fiction, particularly in Romanticism, has a fundamental difference from the traditional expression of Oedipus' «scenario».

Key words: motif, incest, taboo, Christianity, anti-hero.